

Ks. JÓZEF KRUKOWSKI
Lublin

OCHRONA WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W UMOWACH MIĘDZYNARODOWYCH

Doświadczenie wykazuje, że ochrona prawna wolności religijnej, jaką gwarantują poszczególne państwa, jest niewystarczająca – zwłaszcza w takich sytuacjach, w których jej pogwałcenia dopuszczają się organy państwowe. Potrzeba ponadpaństwowej ochrony wolności religijnej była postulowana od dawna przez wielu myślicieli i polityków. Już Paweł Włodkowic na Soborze w Konstancji (1414–1418) postulował powołanie trybunału międzynarodowego przeciwko Zakonowi Krzyżackiemu, który używając przemocy prowadził politykę nawracania Litwinów na wiarę chrześcijańską. Takie postulaty były wysuwane incydentalnie w następnych wiekach w celu zagwarantowania wolności mniejszościowym grupom religijnym i narodowościowym. W XIX i na początku XX w. państwa europejskie (Francja, Rosja) podejmowały interwencje w obronie wyznawców religii chrześcijańskiej – katolików i prawosławnych – oraz Żydów prześladowanych przez Turcję ottomańską.

Na Konferencji Pokojowej w Wersalu (1919 r.) zostały wysunięte wyraźne postulaty wpisania gwarancji wolności religijnej do paktu pokojowego. Traktat wersalski postawił taki postulat pod adresem Polski, aby przyjęła postanowienie mocarstw sprzymierzonych uznających konieczność ochrony interesów mieszkańców różniących się od większości ludności rasą, językiem lub religią, i zgodziła się na zamieszczenie tych postanowień w traktacie z tymi mocarstwami. Polska zobowiązała się do spełnienia tych postulatów w traktacie dotyczącym mniejszości narodowościowych, podpisanym w Wersalu 20 marca 1919 r. Podobne traktaty zostały podpisane również przez Czechosłowację, Rumunię, Jugosławię, Grecję i Armenię¹.

¹ K. Jabłoński, *Wolność sumienia i wyznania w prawie międzynarodowym*, „Studia Modreviana”, 1(1993), s. 30.

W okresie międzywojennym były podejmowane podobne inicjatywy w obronie praw mniejszości narodowościowych w ramach Ligi Narodów, lecz nie zmierzały one wprost do obrony praw człowieka. Działania zmierzające do ochrony praw człowieka za pośrednictwem konwencji międzynarodowych zostały podjęte dopiero podczas II wojny światowej, gdy ochrona wewnątrzpaństwowa niemalże całkowicie zawiodła. Dowodem tego były fakty pogwałcenia praw człowieka na szeroką skalę przez reżymy totalitarne. Wprowadzenie międzynarodowej ochrony praw człowieka w ścisłym tego słowa znaczeniu wiąże się z powstaniem Organizacji Narodów Zjednoczonych (1945 r.). Gwarancje wolności religijnej stały się integralnym elementem tej ochrony.

I. GWARANCJE WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W UMOWACH MIĘDZYNARODOWYCH O ZASIĘGU UNIWERSALNYM

W rozwoju międzynarodowej ochrony praw człowieka wiodącą rolę spełnia ONZ i zespół organizacji i instytucji z nią związanych, tworzących tzw. rodzinę Narodów Zjednoczonych. Istotną nowością w tej ochronie jest to, że człowiek przestał być traktowany jak środek, którego można użyć, lub przeszkoda którą należy wyeliminować, a stał się celem działania i podmiotem niezbywalnych praw, nadrzędnych wobec prawa stanowiącego przez władze państwowe. Umowy międzynarodowe stały się instrumentem służącym do stworzenia pokojowych warunków życia społecznego w państwach wchodzących w skład wspólnoty międzynarodowej.

Taki cel został wpisany do *Karty Praw Człowieka*, będącej statutem ONZ, uchwalonej w San Francisco 26 czerwca 1945 r.² We wstępie tej karty uznano także godność osoby ludzkiej i prawo człowieka za fundamentalne wartości życia międzynarodowego. W art. 1, ust. 3 wśród celów, jakie postawiła sobie ta organizacja, został wymieniony następujący:

Doprowadzić do współdziałania międzynarodowego w rozwiązywaniu zagadnień o charakterze gospodarczym, społecznym, kulturalnym lub humanitarnym, jak również popierać i zachęcać do poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności dla wszystkich bez względu na rasę, płeć, język lub wyznanie.

Dla realizacji tych zadań ONZ powołała Radę gospodarczo-społeczną oraz Komisję Praw Człowieka (1946 r.), której powierzono przygotowanie projektów

² Dz. U., 1947, nr 23, poz. 90, 92; Dz. U., 1966, nr 7, poz. 41.

międzynarodowej deklaracji lub konwencji praw człowieka, jak również wskazanie środków mających służyć wprowadzeniu ich w życie.

Działalność ONZ służąca ochronie praw człowieka polega głównie na tworzeniu umów międzynarodowych. Istotną cechą tej ochrony jest powszechność, która przejawia się w trzech aspektach: 1) merytorycznym – ochrona ta obejmuje wszystkie prawa człowieka; 2) personalnym – ochrona obejmuje wszystkich ludzi; 3) terytorialnym – ochrona ta rozciąga się na całą kulę ziemską. W działalności prawodawczej dotyczącej ochrony praw człowieka ONZ posługuje się trzema rodzajami aktów. Są to: deklaracje, konwencje, rezolucje, czyli zalecenia. W zasadzie konwencje mają moc obowiązującego prawa. Są to umowy międzynarodowe w ścisłym tego słowa znaczeniu, które należą do systemu międzynarodowego prawa pozytywnego. Moc wiążąca deklaracji ma moralny i polityczny charakter. Ich moc prawna wypływa najczęściej z natury zawartych w nich norm moralnych. Mają one więc raczej charakter deklaracyjny aniżeli konstytutywny. Moc pozytywno-prawną uzyskują w miarę jak zostają włączone do konwencji międzynarodowych lub aktów prawa wewnętrznego poszczególnych państw członkowskich, tj. do konstytucji lub ustaw zwykłych.

W dalszej części artykułu zwrócimy uwagę głównie na te umowy międzynarodowe, których integralnym elementem jest ochrona prawa do wolności religijnej.

1. *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka została uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 10 grudnia 1948 r. w Paryżu³. Spośród 58 państw członkowskich ONZ 48 głosowało za jej przyjęciem, żadne nie głosowało przeciw, 8 wstrzymało się od głosu (wśród nich ZSSR i Polska). Należy zauważyć, że tę *Deklarację* przyjęli przedstawiciele państw reprezentujących ludzi różnych ras, narodowości, kultur i religii, co spowodowało, że pewnym sformułowaniom nadano charakter kompromisowy. Przyjęcie tej deklaracji miało jednak doniosłe znaczenie moralne i polityczne i wywarło ogromny wpływ na rozwój prawa międzynarodowego, jak i prawa wewnętrznego poszczególnych państw. Było to wskazanie przez najwyższy autorytet polityczny podstawowych zasad moralnych, które uruchomiło mechanizm międzynarodowy zmierzający do zabezpieczenia i stopniowego uszczegółowienia proklamowanych w niej praw człowieka mających charakter praw podmiotowych.

Deklaracja składa się ze wstępu i 30 artykułów. We wstępie napisano:

³ Zbiór Dokumentów, 1958, nr 10-12, poz. 177.

Uznanie godności wrodzonej wszystkim członkom rodziny ludzkiej, i ich praw, równych i niezbywalnych, stanowi fundament wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie.

Zostały w niej uznane dwie ważne dla naszej epoki przesłanki: poszanowanie godności i praw człowieka, dążenie do zachowania pokoju i sprawiedliwości na świecie. Jakkolwiek autorzy tej deklaracji zachowują neutralną postawę wobec jakiegokolwiek religii i ideologii, to w istocie jest to koncepcja chrześcijańska zakładająca, że godność ludzka jest źródłem niezbywalnych praw człowieka, a pokój – dziełem sprawiedliwości. Jest to koncepcja całkowicie różna od koncepcji marksistowskiej odrzucającej godność osoby ludzkiej i zakładającej, że pokój jest rezultatem przemocy i zniewolenia jednych ludzi przez drugich. We wstępie tejże deklaracji zostało również stwierdzone, iż jest rzeczą niezbędną, aby wszystkie prawa człowieka były chronione przez normy międzynarodowe i wewnątrzpaństwowe, jeżeli chce się uniknąć wojny jako ostatniej instancji przeciwko tyranii i opresji.

Pierwsze dwa artykuły mają charakter generalny i odnoszą się do wszystkich praw zapisanych w *Deklaracji*. Artykuł stwierdza, że: 1) wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi w wolności i prawach; 2) wszyscy powinni postępować względem siebie w duchu braterstwa. Jest to zasada, którą głosi chrześcijaństwo, jak również wszystkie wielkie religie świata i prawie wszystkie systemy filozoficzne. *Deklaracja* dąży do ochrony osoby ludzkiej, obrony jej tożsamości fizycznej i duchowej, jej istnienia, wolności i intymności, życia religijnego, etycznego i kulturalnego. Fundamentem tych praw człowieka, jakie zapisano w *Deklaracji* jest natura ludzka. Normy mają więc tutaj moc wiążącą raczej jako normy prawa naturalnego aniżeli prawa pozytywnego – istniejące z woli państw członkowskich ONZ. *Deklaracja* oznaczała więc odejście od czysto pozytywistycznej koncepcji prawa, według której jedynie wola państw jest źródłem prawa. Taka koncepcja stała w opozycji również do marksistowskiej koncepcji prawa, uznającej tylko p r a w a i o b o w i ą z k i o b y - w a t e l s k i e nadane jednostce ludzkiej przez państwo.

Spośród gwarancji, jakie zostały wyrażone w *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* zwrócimy uwagę tylko na te, które odnoszą się do praw wolnościowych, a zwłaszcza wolności religijnej.

Art. 2, ust. 1 stwierdza:

Każdy człowiek ma prawo do korzystania ze wszystkich praw i wolności proklamowanych w niniejszej *Deklaracji*, bez względu na różnice rasy, koloru, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych i innych, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek różnice.

Istotne znaczenie w interesującej nas problematyce ma uznanie podmiotowości prawnej każdego człowieka bez względu na jego przekonania religijne.

Ważne postanowienie, pośrednio mające znaczenie dla interesującej nas kwestii, jest zawarte w art. 7:

Wszyscy są równi wobec prawa i mają prawo, bez jakiegokolwiek różnicy, do jednakowej ochrony prawnej. Wszyscy mają prawo do jednakowej ochrony prawnej przed jakąkolwiek dyskryminacją, będącą pogwałceniem niniejszej *Deklaracji*, i przed jakimkolwiek narażeniem na taką dyskryminację.

Bezpośrednio ochrony wolności religijnej dotyczy art. 18:

Każdy człowiek ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi publicznie i prywatnie poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.

Charakterystyczne jest, że artykuł ten został przyjęty przy dwóch głosach wstrzymujących się, bez głosów przeciwnych, jak również to, że wolność religijną ujęto w aspekcie pozytywnym, a więc wolność ta obejmuje wolność myśli, sumienia i wyznania oraz że jest to wolność do manifestowania swoich przekonań przez głoszenie swego wyznania lub wiary w życiu prywatnym i publicznym poprzez nauczanie, spełnianie aktów kultu i innych praktyk oraz przestrzeganie obyczajów. Do istotnych elementów wolności religijnej nie zostało zaliczone prawo do milczenia w sprawie swoich przekonań religijnych, czy też jakichkolwiek innych, co mocno zostało zaakcentowane w marksistowskiej koncepcji obywatelskiej wolności sumienia i wyznania.

Prawo człowieka do wolności religijnej uszczegółowiono w gwarancjach dotyczących wolności nauczania i wychowania. Art. 26 ust. 1 postanawia:

Każdy człowiek ma prawo do nauki. Nauka jest bezpłatna przynajmniej na stopniu podstawowym [...].

Ust. 2 tegoż artykułu głosi:

Celem nauczania jest pełny rozwój osobowości ludzkiej i ugruntowanie poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności. Krzewi ono zrozumienie, tolerancję i przyjaźń między wszystkimi narodami, grupami rasowymi lub religijnymi [...].

Ust. 3 tegoż artykułu postanawia:

Rodzice mają pierwszeństwo w wyborze nauczania, które ma być dane ich dzieciom.

Wszystkie prawa człowieka są ze sobą integralnie powiązane, przeto biorąc pod uwagę art. 18 łącznie z art. 26, ust. 3 należy stwierdzić, że – zgodnie z wolą autorów *Deklaracji* – zakres uprawnień rodziców obejmuje także podej-

mowanie decyzji o tym, czy i jakie nauczanie i wychowanie religijne i moralne ma być dane ich dzieciom.

2. Pakty praw człowieka

Kolejnym ważnym etapem w rozwoju uniwersalnej ochrony praw człowieka było uchwalenie przez Zgromadzenie Ogólne NZ 16 grudnia 1966 r. dwóch paktów: *Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych* oraz *Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych*⁴. Przyjęcie tych dwóch formalnie odrębnych dokumentów przez Zgromadzenie Ogólne NZ było rezultatem kompromisu między reprezentacjami państw demokratycznych i państw komunistycznych, mających uwarunkowania w odmiennych założeniach ideologicznych i politycznych. Państwa demokratyczne faworyzowały prawa wolnościowe i polityczne, zaś państwa komunistyczne – prawa socjalne. W celu pokonania tych rozbieżności przyjęto dwie odrębne klauzule dotyczące aplikacji każdego z tych paktów. Prawa polityczne mają być realizowane natychmiast. Natomiast prawa gospodarcze, społeczne i kulturalne mają być wprowadzane w życie progresywnie, w zależności od stopnia rozwoju ekonomicznego każdego kraju.

Obydwa pakiy zaopatrzone we wstęp. Identyczne jest uzasadnienie każdego z tych paktów przez uznanie godności i wolności ludzkiej oraz niezbywalnych praw człowieka wynikających z tej godności i przysługujących każdemu na zasadzie równości. Identyczny w obu paktach jest zakaz dyskryminacji ze względu na takie różnice, jak: rasa, kolor skóry, płeć, język, religia, poglądy polityczne i wszystkie inne poglądy, pochodzenie narodowe lub społeczne, majątek, urodzenie lub wynikające z jakichkolwiek innych przyczyn (art. 2, ust. 1. *Paktu Praw Politycznych* i art. 2, ust. 2 *Paktu Praw Gospodarczych*). Fakt ratyfikowania tych paktów przez Polskę 3 marca 1977 r. oraz przez wymaganą liczbę państw–stron sprawił, że mają one charakter prawnie obowiązujący w Polsce.

W dalszej analizie skierujemy uwagę na gwarancje wolności religijnej, jakie są zawarte w każdym z tych *Paktów*.

⁴ Dz. U., 1977, nr 38, poz. 167-169.

2. 1. Pakt praw politycznych

Uszczegółowienie gwarancji wolności religijnej zostało dokonane w kilku artykułach *Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych*. Charakterystyczne jest to, iż prawo do tej wolności zagwarantowano k a ż d e - m u c z ł o w i e k o w i i r o d z i c o m w zakresie wychowania swoich dzieci.

Konkretyzacja prawa do wolności religijnej jest zawarta w art. 18 o następującym brzmieniu:

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie lub prywatnie swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenia w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.

2. Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru.

3. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności sumienia innych.

4. Państwa–strony niniejszego *Paktu* zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami.

Wyliczone w powyższym artykule formy korzystania z wolności religijnej mają charakter standardu międzynarodowego. Nie jest to bynajmniej uszczegółowienie w pełni wyczerpujące; stanowi ono tylko ramy, zgodnie z którymi ma nastąpić bliższe uszczegółowienie w prawie krajowym z uwzględnieniem tradycji i innych uwarunkowań kulturowych, społecznych, politycznych. Znamienne jest zagwarantowanie rodzicom prawa do wychowania religijnego i moralnego dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Rodzicom pozostawiono prawo decydowania o tym, w jaki sposób wychowanie religijne ich dzieci będzie realizowane i zapewnione przez państwo. W zasadniczy sposób została otwarta sprawa poszanowania tego prawa rodziców w ramach edukacji szkolnej. *Implicitie* zabroniono narzucanie przez państwo takiego systemu edukacji szkolnej, który byłby sprzeczny z przekonaniami religijnymi i moralnymi rodziców.

Z prawem do wolności religijnej mają związek także postanowienia zawarte w art. 19, 20, 8, 24, 26 i 27.

W art. 19 zostało zagwarantowane każdemu człowiekowi prawo do wyrażania swej opinii, wolności poszukiwania, przyjmowania i rozpowszechniania informacji i idei różnego rodzaju oraz odpowiednie obowiązki i odpowiedzialność za naruszenie tego prawa. Zaznaczono też, że ograniczenia korzystania z tego prawa wynikają ze względu na prawa i dobre imię innych ludzi, koniecz-

ność zagwarantowania bezpieczeństwa narodowego, porządku publicznego, zdrowia lub moralności publicznej.

Art. 20, ust. 2 zabrania propagandy na rzecz wojny lub wzbudzania nienawiści narodowych, rasowych lub religijnych.

Art. 8 zabrania pracy przymusowej lub obowiązkowej; postanawia także, że za taką pracę uważa się wszelkie świadczenia natury wojskowej, a w krajach uznających uchylanie się od służby wojskowej z uwagi na nakazy sumienia, innych świadczeń na rzecz państwa wymaganych na mocy ustawy od osób uchylających się.

Art. 24, ust. 1 stanowi, że:

Każde dziecko, bez żadnej dyskryminacji ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, religię, pochodzenie narodowe i społeczne, majątek lub urodzenie, ma prawo do takich środków ze strony rodziny, społeczeństwa i państwa, jakich wymaga jego status nieletniego.

Wielką wagę przywiązuje także do zasady równego traktowania wszystkich ludzi, bez względu na religię, w zakresie korzystania z ochrony prawnej (art. 26).

Z ochroną wolności religijnej wiąże się także art. 27 biorący w obronę mniejszości etniczne, religijne lub językowe, zabraniając pozbawiania osób należących do tych mniejszości prawa do posiadania, wespół z innymi członkami swej grupy, własnego życia kulturalnego, prawa do wykonywania własnej religii oraz do posługiwania się swym językiem.

2. 2. Pakt praw gospodarczych

Stosunkowo mniej uwagi ochronie wolności religijnej poświęca *Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych*. Tej sprawy dotyczy przede wszystkim art. 13:

1. Państwa–strony niniejszego *Paktu* uznają prawo każdego do nauki. Są one zgodne, że nauczanie powinno zmierzać do pełnego rozwoju osobowości i poczucia godności ludzkiej i umacniać poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności. Są one również zgodne, że nauka powinna umożliwiać wszystkim efektywny udział w wolnym społeczeństwie, rozwijać zrozumienie, tolerancję i przyjaźń między wszystkimi narodami i wszystkimi grupami rasowymi, etnicznymi lub religijnymi [...].

3. Państwa–strony niniejszego *Paktu* zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych, wyboru dla swych dzieci szkół innych niż szkoły założone przez władze publiczne, ale odpowiadające minimalnym wymaganiom w zakresie nauczania, jakie mogą być ustalone lub zatwierdzone przez Państwo, jak również zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami.

Żadne postanowienie niniejszego artykułu nie będzie interpretowane w sposób naruszający wolność osób i instytucji do tworzenia i prowadzenia zakładów oświatowych, z zastrzeżeniem,

że będą przestrzegane zasady wymienione w ust. 1 niniejszego artykułu i że nauka udzielana w tych zakładach będzie odpowiadać minimalnym wymaganiom, które mogą być ustalone przez Państwo.

Z treścią powyższych postanowień łączy się zastrzeżenie zamieszczone w art. 2, iż Państwo–strona zobowiązuje się przedsięwziąć odpowiednie kroki, włącznie z ustawodawstwem, w celu stopniowego osiągnięcia pełnej realizacji praw uznanych tym *Paktem*. W przeciwieństwie do praw zagwarantowanych w *Pakcie praw politycznych* realizacja praw zagwarantowanych w *Pakcie praw gospodarczych* została więc uzależniona od możliwości materialnych każdego państwa.

Godne uwagi jest to, iż gwarancje wolności religijnej zamieszczone w tym *Pakcie* dotyczą wyłącznie poszanowania prawa rodziców do religijnego i moralnego wychowania swoich dzieci, zgodnie z ich własnymi przekonaniami, w ramach edukacji szkolnej. Państwa–strony tego *Paktu* zobowiązały się do stworzenia takich warunków, w których rodzice będą mogli swobodnie wybierać między szkołami publicznymi a prywatnymi, aby ich dzieci mogły otrzymać wychowanie i nauczanie religii odpowiadające ich własnym przekonaniom. Naruszenie tego *Paktu* przez Państwo miałyby miejsce wtedy, gdyby zabraniało ono tworzenia szkół prywatnych, w których nauczanie byłoby zgodne z przekonaniami rodziców. Nasuwa się problem, czy pogwałcenia prawa rodziców dopuszcza się również takie państwo, które nie zezwala na wprowadzenie nauczania religii do programu szkół publicznych w takiej sytuacji, w której warunki materialne nie pozwalają rodzicom na posyłanie swoich dzieci do szkół prywatnych, pomijając szkoły publiczne. Odpowiedź na to pytanie jest uzależniona od struktury wyznaniowej społeczeństwa. W państwach, w których istnieje zjawisko wielkiego pluralizmu wyznaniowego, mogą być pewne trudności w realizacji tego prawa rodziców do pobierania przez ich dzieci nauki religii w szkołach publicznych. Natomiast taka możliwość istnieje w społeczeństwie, w którym zjawisko pluralizmu religijnego nie jest tak wielkie, np. w państwach europejskich, których większość społeczeństwa wyznaje religię chrześcijańską. Formalne gwarancje realizacji tego prawa rodziców są więc uzależnione od warunków istniejących w danym społeczeństwie. Korzystanie z tego prawa powinno być zagwarantowane w taki sposób, aby zostały wyeliminowane przejawy jakiegokolwiek dyskryminacji względem uczniów różnych wyznań.

2. 3. Inne umowy międzynarodowe ONZ i wyspecjalizowanych agencji NZ

Problematyce poszanowania wolności religijnej poświęcają uwagę także wyspecjalizowane organizacje międzynarodowe w swych umowach dotyczących poszanowania poszczególnych kategorii praw człowieka. Należy zaliczyć do nich następujące:

– *Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO)*, dotycząca dyskryminacji w zakresie zatrudniania i wykonywania zawodu, uchwalona 25 czerwca 1958 r. (weszła w życie w 1960 r.)⁵, zabraniająca dyskryminacji przy zatrudnianiu pracowników, a także wprowadzania różnic lub uprzywilejowania opartego na rasie, kolorze skóry, płci, religii, pochodzeniu społecznym lub poglądach politycznych.

– *Deklaracja Praw Dziecka*, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne NZ 20 listopada 1959 r. (ratyfikowana przez Polskę w 1992 r.)⁶, w której dzieci zostały uznane za podmiot praw człowieka, w tym również prawa do wolności religijnej. W dokumencie tym zostało powiedziane m.in.:

Dziecko należy chronić przed praktykami, jakie mogą prowadzić do rasowej, religijnej lub wszelkiej innej dyskryminacji.

Prawo to również zagwarantowano w *Konwencji o Prawach Dziecka* przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne NZ 20 listopada 1989 r. (ratyfikowanej przez Polskę 30 kwietnia 1991 r.)⁷. Naturalnym dysponentem tego prawa dziecka do wolności religijnej, jak i wszystkich praw dzieci, są ich rodzice lub opiekunowie prawni.

– *Konwencja* uchwalona 14 grudnia 1960 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Oświaty Nauki i Kultury (UNESCO) w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty (ratyfikowana przez Polskę w 1964 r.)⁸. W konwencji tej nastąpiło ustalenie treści takich pojęć, jak dyskryminacja i niedyskryminacja. W art. 1, ust. 1 zostało powiedziane:

Dyskryminacja oznacza: wszelkie wyróżnianie, wykluczanie, ograniczanie lub uprzywilejowanie ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, wyznanie, przekonania polityczne lub jakiegokolwiek inne, narodowość lub pochodzenie społeczne, sytuację materialną lub urodzenie, które ma na celu albo którego skutkiem jest przekreślanie lub naruszanie zasady jednakowego traktowania w dziedzinie oświaty [...].

⁵ Dz. U., 1961, nr 42, poz. 218.

⁶ Zbiór Dokumentów, 1960, nr 3, poz. 34; Dz. U., 1992, nr 85, poz. 427.

⁷ Dz. U., 1991, nr 120, poz. 526.

⁸ Dz. U., 1964, nr 40, poz. 268.

Następnie w art. 2 wyliczono takie sytuacje w dziedzinie oświaty, które nie są dyskryminujące, a mianowicie:

Utworzenie lub utrzymanie z przyczyn natury religijnej lub językowej oddzielnych systemów oświaty lub zakładów nauczania, dających wykształcenie odpowiadające wyborowi rodziców lub prawnych opiekunów uczniów w tych przypadkach, gdy objęcie tymi systemami lub uczęszczanie do tych zakładów jest dobrowolne i gdy dawane wykształcenie odpowiada normom ustalonym lub zatwierdzonym przez organy oświatowe; w szczególności w odniesieniu do wykształcenia tego samego stopnia.

Doniosłe znaczenie dla rozpatrywanego przez nas zagadnienia ma zawarte w tej konwencji stwierdzenie, że z przyczyn natury religijnej mogą istnieć systemy oświatowe lub zakłady naukowe, które dają wykształcenie odpowiadające wyborowi rodziców. Bliższe określenie uprawnień rodziców i zobowiązań państwa w tej materii określono w art. 5, ust. 1:

Państwa będące Stronami niniejszej Konwencji postanawiają, że: (b) rodzice i w odpowiednich przypadkach prawni opiekunowie powinni mieć możliwość po pierwsze – w granicach określonych ustawodawstwem każdego państwa – swobodnego posyłania swoich dzieci nie do państwowych, lecz do innych zakładów nauczania, odpowiadających minimalnym wymaganiom ustalonym albo zatwierdzonym przez właściwe organy oświatowe, i po drugie – zapewnienia religijnego i moralnego wychowania dzieci zgodnie z ich osobistymi przekonaniami; nikomu indywidualnie ani żadnej grupie osób jako całości nie należy narzucać religijnego wychowania niezgodnego z ich przekonaniami.

Nadto doniosłe znaczenie ma zobowiązanie państw, aby:

Nie dopuszczać – w przypadkach, gdy organy państwowe udzielają zakładom nauczania w różnej formie pomocy – do stosowania jakichkolwiek ograniczeń opartych jedynie na fakcie przynależności uczniów do określonej grupy (art. 3).

– Ochrona przekonań religijnych zagwarantowana jest również w następujących umowach uchwalonych przez ONZ:

1) *Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowych*, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne NZ 21 grudnia 1961 r. (weszła w życie w 1969 r.)⁹, zabraniająca wszelkich posunięć dyskryminacyjnych również z tytułu naruszania prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania.

2) *Deklaracja o azylu terytorialnym* uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne NZ 14 grudnia 1967 r.¹⁰

⁹ Dz. U., 1969, nr 25, poz. 187.

¹⁰ *Prawa i obowiązki obywatelskie*, red. Z. Kędzia, Wrocław 1978, s. 466-468.

3) *Deklaracja o postępie społecznym i rozwoju* uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne NZ 30 grudnia 1969 r.¹¹

4) *Deklaracja w sprawie eliminowania wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartej na religii lub przekonaniach* uchwalona 25 listopada 1981 r.¹² Komisja Praw Człowieka od 1964 r. prowadziła prace nad przygotowaniem konwencji w sprawie nietolerancji i dyskryminacji z powodu wyznania lub przekonań. Dokument ten nie został jednak przyjęty w formie konwencji, lecz tylko deklaracji.

W obszernym wstępie wyjaśniającym motywy uchwalenia tej *Deklaracji* zostało powiedziane m.in., iż:

Religia lub przekonania pozostają dla każdego, kto je wyznaje, jednym z fundamentalnych elementów jego koncepcji życia oraz że wolność religii i przekonań powinna być w pełni respektowana i zagwarantowana [...].

W *Deklaracji* tej nastąpiło uszczegółowienie prawa do wolności myśli, sumienia i religii oraz dyskryminacji ze strony państwa. Z uwagi na to, iż szczegółowa analiza tych postanowień zajęłaby wiele miejsca, zwrócimy uwagę tylko na art. 1, 5 i 6.

Art. 1, ust. 1: Każdy ma korzystać z prawa do wolności myśli sumienia oraz religii. Prawo to obejmuje wolność wyznania religii lub jakichkolwiek wybranych przez siebie przekonań, jak również wolność zarówno indywidualną, jak i wolność we wspólnocie publicznego i prywatnego manifestowania własnych poglądów religijnych czy też własnych przekonań, co przejawiać się powinno w wolności kultu, nabożeństw, praktyk i nauczania;

ust. 2: Nikt nie powinien być poddawany przymusowi naruszającemu jego wolność wyznania religii albo przekonań, jakie sobie wybrał;

ust. 3: Wolność manifestowania własnej religii lub przekonań może być poddana jedynie takim ograniczeniom, które wynikają z przepisów prawa i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego, a więc ładu, zdrowia i moralności, czy też innych fundamentalnych praw i swobód innych.

Art. 5, ust. 1: Rodzice oraz opiekunowie prawni każdego dziecka mają prawo organizowania życia rodzinnego w zgodzie z własnymi przekonaniem religijnymi, z własną religią lub przekonaniami. Mają oni także prawo wpajania w umysł dziecka tych zasad wychowania moralnego, które w ich przeświadczeniu będą dla rozwoju dziecka właściwe;

ust. 2: Każde dziecko ma prawo cieszyć się pełną swobodą dostępu do wychowania w zakresie religii czy przekonań zgodnie z życzeniami jego rodziców lub – jak to może się zdarzyć – opiekunów prawnych [...].

Art. 6: Zgodnie z brzmieniem art. 1 niniejszej *Deklaracji* i po uwzględnieniu postanowień art. 1 § 3 prawo do wolności myśli, sumienia, religii i przekonań obejmować ma między innymi następujące zakresy wolności (swobód): a) urządzenie nabożeństw i organizowanie zgromadzeń związanych z religią lub przekonaniem oraz ich lokalizowanie, a więc funkcjonowanie odpowied-

¹¹ Tamże, s. 468-479.

¹² ChS, 1984, nr 5.

nich obiektów, b) powoływanie i prowadzenie odpowiednich dobroczynnych i humanitarnych placówek i instytucji, c) produkowanie, gromadzenie i użytkowanie we właściwym zakresie potrzebnych artykułów i materiałów dla celów rytualno-kultowych i zwyczajowych związanych z daną religią czy przekonaniem, d) pisanie, wydanie oraz rozpowszechnianie odpowiednich publikacji na danym obszarze, e) nauczanie religii lub przekonań w miejscach do tego celu stosownych, f) zbieranie, kwestowanie i przyjmowanie dobrowolnych świadczeń finansowych i innych środków od osób indywidualnych oraz instytucji, g) kształcenie, wyznaczanie, mianowanie, wybieranie lub desygnowanie na mocy prawa sukcesji odpowiednich kierowników zgodnie z regułami oraz wymaganiami danej religii lub przekonań, h) święcenie dni odpoczynku i celebrowanie świąt oraz odprawianie obrządków w zgodzie z zasadami danej religii lub przekonań, i) ustanawianie i utrzymywanie łączności pomiędzy osobami i wspólnotami w sprawach religii czy przekonań zarówno na szczeblu krajowym, jak międzynarodowym.

Deklaracja, jak wyżej zostało zaznaczone, nie jest źródłem powszechnie obowiązującego prawa, ale moralnym i politycznym zobowiązaniem się państw do wprowadzania jej w życie. Zasady zawarte w *Deklaracji* potwierdzono w rezolucji Zgromadzenia Ogólnego NZ z 18 grudnia 1982 r. o eliminacji wszelkich form nietolerancji religijnej¹³. W rezolucji tej zalecono rozpowszechnianie tekstu *Deklaracji* we wszystkich językach, wezwano rządy wszystkich państw do podjęcia odpowiednich działań w tym celu, zaś agendum ONZ zlecono zbadanie, jakie należy podjąć kroki, aby *Deklaracja* była wprowadzana w życie. Dla realizacji tych zadań Komisja Praw Człowieka ONZ w 1986 r. wyznaczyła specjalnego sprawozdawcę do zbadania przypadków i działań państw związanych z naruszaniem *Deklaracji* i sposobu odpowiednich przeciwdziałań.

II. GWARANCJE WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W KONWENCJACH EUROPEJSKICH

Przytoczone wyżej konwencje międzynarodowe o zasięgu uniwersalnym, mimo że świadczą o wzrastającej świadomości praw człowieka i potrzebie ich ochrony za pośrednictwem instytucji ponadpaństwowych, w praktyce są mało skuteczne z powodu rozbieżności w ich interpretacji przez państwa kierujące się odmiennymi założeniami ideologicznymi, a jeszcze bardziej z braku efektywnej kontroli ich realizacji. Dlatego zrodziło się przekonanie, iż skuteczniejsza od uniwersalnej ochrony praw człowieka byłaby ochrona o zasięgu regionalnym. Nie chodzi tu bynajmniej o regionalizm tylko w sensie geograficznym, ale o utworzenie unii między państwami należącymi do tego samego kręgu kulturowego i mającymi podobne systemy polityczne i ekono-

¹³ Tamże.

miczne. Pierwszym przejawem tego rodzaju umowy regionalnej jest *Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności* podpisana w Rzymie 4 listopada 1950 r. (weszła w życie w 1953 r.) przez państwa członkowskie Rady Europejskiej¹⁴, a drugim – *Amerykańska Konwencja Praw Człowieka* podpisana 22 listopada 1969 r. w San José (weszła w życie w 1979 r.)¹⁵.

Inną umową o zasięgu europejskim, znacznie szerszym aniżeli wspomniana wyżej *Konwencja*, jest *Akt Końcowy Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie* uchwalony 1 sierpnia 1975 r.¹⁶ Jakkolwiek akt ten miał charakter tylko swoistej deklaracji (nie podlegał ratyfikacji), to jednak zainicjował proces przemian społeczno-politycznych w Europie, a zwłaszcza w krajach Europy środkowo-wschodniej.

1. Gwarancje wolności religijnej w *Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*

Typowo regionalny system ochrony praw człowieka, jaki kształtuje się w Europie na bazie *Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności* odznacza się najlepszą z dotychczasowych systemów międzynarodowych skutecznością. Ma bowiem oparcie instytucjonalne w dobrowolnej unii homogenicznych państw dążących dobrowolnie do współpracy i stopniowej integracji polityczno-prawnej. *Europejska Konwencja Praw Człowieka* pod względem treści jest zbieżna z odpowiednimi postanowieniami *Paktów Praw Człowieka*, a zwłaszcza *Paktu Praw Politycznych*, uchwalonych przez ONZ. Zbieżność ta wynika ze wzorowania się twórców *Paktów* na założeniach i doświadczeniach płynących z funkcjonowania tej *Konwencji*. W dalszym rozważaniu skierujemy uwagę tylko na gwarancje wolności religijnej, jakie daje ta *Konwencja*.

Wolność religijna w *Konwencji Europejskiej* jest zagwarantowana na pierwszym miejscu wśród praw wolnościowych należnych każdemu człowiekowi. Wolność tę określono w art. 9 następująco:

1. Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub poglądów przez uprawianie kultu, czynności religijnych, praktykowanie i nauczanie.

2. Wolność uzewnętrzniania, wyznania lub przekonań nie może podlegać innym ograniczeniom od tych, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne, w społeczeństwie

¹⁴ *Prawa i obowiązki*, s. 422.

¹⁵ Tamże, s. 425.

¹⁶ *Wielka Karta Pokoju. Materiały Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*, Warszawa 1975, s. 18-19.

demokratycznym, dla bezpieczeństwa publicznego, ochrony porządku, zdrowia i moralności publicznej albo ochrony praw i wolności osób trzecich.

Zakres przedmiotowy wolności religijnej, jaką gwarantuje art. 9, jest bardzo szeroki. Obejmuje on: wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania swych przekonań. Z natury rzeczy wynika, że wolność zmiany wyznania implikuje również prawo do pozostawania przy swoich przekonaniach religijnych. Następnie istotnym elementem wolności religijnej jest wolność uzewnętrzniania swej religii lub poglądów indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie. Specyfikacja tej wolności nie obejmuje prawa do milczenia co do swoich przekonań religijnych, co mocno akcentowane jest w komunistycznej koncepcji wolności sumienia i wyznania. W tym miejscu nasuwa się znamienna uwaga, jaką czyni w tej sprawie Suchocka: „Bardzo często, zwłaszcza w państwach komunistycznych, niezwykle silnie akcentowano milczenie w sprawach religii. Zagwarantowanie tego milczenia, nie ujawnianie przekonań religijnych traktowano niejednokrotnie wręcz jako istotę wolności sumienia i wyznania. Sądzę, że jest pewnym nieporozumieniem takie właśnie pojmowanie tej wolności. Jak wynika bowiem z wszelkich dokumentów międzynarodowych, nacisk jest kładziony właśnie na możliwość jej uzewnętrzniania w różnych formach. Milczenie w sprawach religii może być jedną z postaw, którą jednostka chce wybrać, nie może być natomiast traktowane jako istota tej wolności”¹⁷.

Zakres prawa do uzewnętrzniania przekonań religijnych – w myśl art. 9 – obejmuje: uprawianie kultu, spełnianie praktyk religijnych i nauczanie. Prawo do wolności religijnej łączy się ściśle z prawem do nauczania i wychowania. Związek ten został uszczegółowiony w pierwszym z protokołów dodatkowych do *Konwencji Europejskiej* z 1952 r.¹⁸ W art. 2 tego protokołu zostało powiedziane:

Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia tego wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi.

Powyższe uzupełnienie do *Konwencji* zawiera pewną korektę tej gwarancji wolności nauczania, jaką zapisano w art. 9. Jak słusznie stwierdza Grzeškowiak, przepis ten wyklucza wszelkie ograniczenia natury prawnej czy innej ze strony państwa przeszkadzające realizacji prawa rodziców do religijnego kształcenia

¹⁷ H. S u c h o c k a, *Nauczanie religii w ustawodawstwie europejskim*, [w:] *Nauczanie religii w państwie demokratycznym*, red. J. Krukowski, Lublin 1991, s. 86.

¹⁸ A. P r z y b o r o w s k a - K l i m c z a k, *Prawo międzynarodowe. Wybór Dokumentów*, Lublin 1992, s. 293.

dzieci¹⁹. Bliższe wyjaśnienie elementów tego prawa podaje orzecznictwo *Komisji Praw Człowieka i Trybunału Praw Człowieka* w Strasburgu. Komisja Praw Człowieka uznała prawo rodziców do zobowiązania państwa, by w nauczaniu i wychowywaniu przez nie prowadzonym uwzględniało nauczanie religijne. Trybunał Praw Człowieka natomiast podkreślał, że cytowany przepis art. 2, prot. I, nie zezwala na czynienie różnicy między nauczaniem religii i nauczaniem innych przedmiotów. Mowa w nim ogólnie o prawie do edukacji, bez rozróżnienia między nauczaną materią, aczkolwiek ma ona uwzględniać przekonania religijne rodziców. Dla Komisji jest także jasne, że z przepisu art. 2, prot. I wywieść można zobowiązanie dla państwa wprowadzenia religii do całościowego programu nauczania i wychowania [...]. W decyzjach Komisji podkreśla się, że omawiany przepis nakłada na państwo obowiązek respektowania praw rodziców do nauczania i wychowania dziecka zgodnie z ich przekonaniami religijnymi także w szkołach publicznych, chociaż nie można z niego wywieść zakazu organizowania religii poza nimi, jeżeli taka byłaby wola rodziców²⁰.

Inne odniesienie do wolności religijnej i jej ochrony znajdujemy w art. 11 *Konwencji Europejskiej*. Podkreślono tu związek, jaki powinien istnieć między wolnością jednostki jako takiej a jej wolnością jako członka grupy społecznej. Istotnie, prawa i wolności, jakie zagwarantowano każdej osobie ludzkiej w tej *Konwencji*, mają być realizowane bez jakiegokolwiek dyskryminacji wynikającej z faktu, iż dana osoba należy do mniejszości etnicznej, językowej lub religijnej. Trzeba zauważyć, iż problem ochrony praw grup mniejszościowych jest przedmiotem szczególnej uwagi w pracach legislacyjnych Rady Europejskiej²¹.

Szczególnie należy podkreślić, iż europejska ochrona praw i wolności człowieka – w odróżnieniu od uniwersalnej – nie poprzestaje na samej deklaracji, ale gwarantuje każdej jednostce ludzkiej również ochronę instytucjonalną; dowodem tego jest możliwość wniesienia rekursu od decyzji najwyższych organów władzy administracyjnej lub sądowej państwa będącego członkiem Rady Europejskiej do ponadpaństwowych organów tej Rady, jakimi są: Komisja Praw Człowieka i Trybunał Praw Człowieka. Gwarancja ta jest wyrazem potraktowania jednostki jako czynnego podmiotu prawa międzynarodowego.

¹⁹ A. G r z e ś k o w i a k, *Religia w szkole a prawa człowieka*, [w:] *Nauczanie religii*, s. 44.

²⁰ Tamże, s. 45.

²¹ R. M o n a c o, *Tutela dei diritti dell'uomo e libertà religiosa nelle organizzazioni inter-governative*, [w:] *I diritti fondamentali della persona umana e la libertà religiosa*, red. Fr. Biffi, Vaticano 1985, s. 676.

Należy do tego dodać, iż Polska jest członkiem Rady Europejskiej od 1992 r., co zobowiązuje ją do przestrzegania wymienionych wyżej gwarancji wolnościowych zawartych w *Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*.

2. Gwarancje wolności religijnej w *Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*

Przyjęty w Helsinkach 1 sierpnia 1975 r. dokument międzynarodowy wśród dziesięciu zasad, do których zobowiązały się państwa uczestniczące w Konferencji, na siódmym miejscu wymienia zasadę poszanowania podstawowych praw człowieka. Zasada ta ma następujące brzmienie:

Państwa uczestniczące będą szanować prawa człowieka i podstawowe wolności, włączając w to wolność myśli, sumienia, religii lub przekonań każdego bez względu na różnice rasy, płci, języka lub religii. Będą one popierać i zachęcać do efektywnego korzystania z obywatelskich, politycznych, ekonomicznych, społecznych, kulturalnych i innych praw i wolności, które wynikają z przyrodzonej godności osoby ludzkiej i mają podstawowe znaczenie dla jej swobodnego i pełnego rozwoju. W tych ramach Państwa uczestniczące będą uznawać i szanować wolność jednostki w zakresie wyznawania i praktykowania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, religii lub przekonań zgodnie z nakazami jej własnego sumienia.

Godne uwagi jest, iż w *Akcie Końcowym* zagwarantowano podstawowe prawa człowieka w sposób ogólny, a uszczegółowiono prawo do wolności myśli, religii lub przekonań. Prześladowania religijne w Związku Radzieckim i krajach Europy Środkowo-Wschodniej spowodowały, że państwa zachodnie domagały się uszczegółowienia właśnie wolności religijnej. Doniosłe znaczenie miało zobowiązanie państw uczestniczących, że będą postępować zgodnie z celami i zasadami *Karty NZ* i z *Powszechną Deklaracją Praw Człowieka* oraz wypełniać obowiązki określone w *Deklaracji* i porozumieniach międzynarodowych w tej dziedzinie, włączając w to między innymi *Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka*.

Jakkolwiek *Akt Końcowy* nie stworzył formalnie europejskiego systemu ochrony praw człowieka – jak uczyniła to *Konwencja Europejska* – to jednak przyczynił się do zmiany klimatu politycznego w Europie Środkowo-Wschodniej. W szczególności spowodował ratyfikację *Paktu Praw Człowieka* przez tzw. państwa socjalistyczne, m.in. przez Polskę, a tym samym zobowiązanie się do ich przestrzegania.

Problematyka poszanowania praw człowieka, a zwłaszcza wolności religijnej, była przedmiotem posiedzeń przedstawicieli państw uczestniczących w KBWE, jakie odbywały się periodycznie w następnych latach.

Należy odnotować fakt uczestniczenia delegacji Stolicy Apostolskiej na Konferencji w Helsinkach i jej wkład w sformułowania *Aktu Końcowego*, dotyczące praw człowieka. Wiele uwagi Stolica Apostolska poświęciła sprawie realizacji zobowiązań płynących z tego *Aktu* w państwach Europy Środkowo-Wschodniej²². Szczególnie doniosłe znaczenie ma *Dokument Stolicy Apostolskiej o Wolności Religijnej*, podpisany przez Jana Pawła II i przesłany uczestnikom KBWE w Madrycie (w 1980 r.).

THE PROTECTION OF RELIGIOUS FREEDOM
IN INTERNATIONAL AGREEMENTS

S u m m a r y

The subject-matter of the present paper is an analysis of the international conventions dealing with human rights. These conventions are to protect religious freedom whose subject is every man. This analysis is divided into two parts. In the first part of the paper an analysis of the universal international conventions has been presented (Universal Declaration of Human Rights, Pacts of Human Rights and others). In the second part there are European international conventions, i. e. European Convention of Human Rights and Basic Freedoms, the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe.

Translated by Jan Kłos

²² R. R a j e c k i, *Stolica Apostolska i proces KBWE*, ChS, 1985, nr 7, s. 47-73.